

Kitekintés

Nemzetközi Konferencia Pozsonyban

A pozsonyi Komenius Egyetem pedagógiai fakultásának szociális munkás tanszéke „A fiatalok és családok szociális problémái” címmel 1993. július 5-9. között nemzetközi konferenciát szervezett a Pozsony közvetlen közelében lévő Modra-Harmónián. A tanszék, amely a tanácskozást megelőző napokban adta ki első nappali tagozaton végző hallgatói számára a szociális munkás diplomát, és immáron 3 éves képzési tapasztalattal rendelkezik, fontosnak tartotta, hogy frissen végzettjeinek útravalóul, illetőleg jelenlegi nappali és munka melletti hallgatói számára is széles körű nemzetközi kitekintési lehetőséget nyújtson e viszonylag tág témakörön belül.

Pozsonyban a korszerű szociális szakképzés elindításának előkészületei 1989-ben, a csehszlovákiai politikai rendszerváltozással egyidőben indultak, de az egyetemi tanszék hivatalos megalapítására csak 1991. májusában kerülhetett sor. A magyar gyakorlattól eltérően Csehszlovákiában a korábbi rendszer nem tagadta, hogy szociális munkára is szükség van, de ez alatt mindössze a tanácsi ügyintéztést, a hatósági végrehajtó tevékenységet értette. Náluk tehát a szociális szakképzés sem szűnt meg, szociális munkásnak nevezett bürokrataikat középszinten képezték néhány helyen. (Az egész Csehszlovákia területén nem volt több mint legfeljebb 5 szakközépiskola, amely iskolarendszerű, és érettségizetteknek munka melletti képzési formát kínált.) Mivel a szociális munka, mint fogalom és mögöttes tartalom kompromittálódott, a jelenleg formálódó gyakorlatnak és képzésnek kettős teherrel kell megküzdenie. Nemcsak a régi politikumot, módszereket és tartalmakat kell átalakítani, hanem a szociális munkához és szociális munkához kötődő előítéleteket és sztereotípiákat is le kell bontani, új imázst kell teremteni.

A felsőfokú képzés elindításához három egyetem szövetkezett: a brnói, a prágai és a pozsonyi. A magyar szociális képzéshez hasonlóan, ők is számíthattak és számíthatnak külföldi szakmai segítségre. Az ő domináns szakmai háttérüket Hollandia jelenti. Érdekességként hadd említsem meg, hogy ennek gyökerei egészen 1968. tavaszáig nyúlnak vissza, amikor egy akkori holland egyetemista turistaként Prágában járt, sok ottani diáktársával beszélgetett, megrészegült a változások szelétől, számos baráttra talált. Az augusztusi eseményeket követően nem szakította meg kapcsolatait, hol írógépet, hol könyveket vitt, hol más módon próbált segíteni. 21 év múlva, a politikai rendszerváltozás idején a holland diák már mint az egyik szociális munkás képző egyetem igazgatója tevékenykedett, cseh és szlovák barátai pedig az új rendszerben különféle fontos pozíciókhoz jutottak. Tehát az együttműködés legalizálásának feltételei szinte tálcán kínálkoztak: egyik oldalról a szakmai segíteni akarás – ami mellé sikerült holland kormánytámogatást is nyerni – , másik oldalról pedig mind a megvalósításhoz szükséges fontos döntések meghozásában, mind pedig magában a megvalósításban összefogni tudók. (Ezt a programot ma a holland Jóléti, Egészségügyi és Kulturális Minisztérium egyik modellértékű projektjének tekinti a régióban.)

A pozsonyi képzés 3+2 éves. 3 év alatt (1832 óra) lehet megszerezni a bakkalaureátusi fokozatot, amelyben a holland rendszerhez hasonlóan elsősorban a közvetlen gyakorlat szakembereit képezik. Az utolsó évben négy területre nyílik szakosodási lehetőség. Ezek:

börtöni szociális munka és utógondozás, szociális munka az egészségügyi ellátásban és népegészségügyben, közvetlen szociális munka, bentlakásos intézményi szociális munka. További 2 év alatt (1050 óra) lehet eljutni a magiszteri szintig, amely a kutatásra is felkészít. Két iránya van, a makroszintre koncentráló szociálpolitika és a mikro- és mezoszinten mozgó intenzív eseti és csoportmunka. Ezen a szinten eddig 38-an szereztek diplomát, az 1992-93-as tanévben 161 hallgató munka melletti posztgraduális képzését kezdték meg.

A nemzetközi tanácskozásnak több mint 100 résztvevője volt, közülük 22 külföldi. Hollandia mellett Angliából, Írországból, Skóciából, Norvégiából, Svédországból, Németországból, Izraelből, Kanadából és az Egyesült Államokból érkeztek előadók, műhelyvezetők, a kerekasztal-beszélgetések irányítói, akik kisebb részben egyetemi oktatók, kutatók, zömmel közvetlen gyakorlatot végző szakemberek voltak. Mellettük a hazaiak innovatív kezdeményezéseiket bemutató műhelyeket, kiscsoportos megbeszéléseket vezettek. Maga a konferencia címében igen tág kereteket jelölt meg, így tartalma is hasonlóvá vált: a gyermek- és ifjúságvédelem, a képzés igen színvonalas nemzetközi kaleidoszkópját kínálta. Mivel a plenáris előadásokat követően a műhelyek egyidőben egyszerre hat helyszínen szerveződtek, így a jelen bemutatás is csak a tanácskozás egy szűkebb szeletét foghatja át.

Indításként két különböző helyen kialakított, de szellemiségében és filozófiájában sok azonosságot mutató képzésről szolt két, az Amerikai Egyesült Államokból érkezett egyetemi professzor, a wisconsini Nicholas Smiar és a michigani Irv Berkowitz. Mindketten az ökológiai megközelítés, a kliens/kliensrendszer hatalommal való felruházásának (empowerment) talaján állva tekintették át a saját egyetemükön folyó képzést. Smiar kiemelte, hogy náluk hallgatóiknak a kliensek, az ügyek melletti kiállítására, a megfelelő képviselőre (advocate) való felkészítés áll a képzés fókuszában. Ehhez a szociális munka módszerei sorában az eseti munkával azonos fontosságúnak tekintik a csoportmunkát és a közösségfejlesztést is. Ha csak az eseti munkát tanítanák, csupán a különféle technikákat alaposan ismerő technikusokat képeznének. Fontosnak tartják, hogy hallgatóik értéknek tekintsék, és ne csupán tolerálják a másságot, hogyan váljanak kritikus gondolkodókká és dönteni tudókká. Ez utóbbiak érdekében többek között a mindennapi gyakorlatukhoz segítséget adó, pragmatikus kutatásra is felkészítik őket, szakmai önismeretük fejlesztése során pedig figyelmet fordítanak döntéseik háttérének felszínre hozására, tisztázására: miért csinálták azt és úgy, amit és ahogyan tettek. Berkowitz megközelítésében az utóbbi cél érdekében legalább ilyen fontos az is, hogy a képzés során sokféle megközelítést és módszert ismerhessenek meg a diákok, hogy aztán helyzetükhöz függően tudják a legmegfelelőbbet választani repertoárjukból. Hiszen minden módszer paradigmátikus magában foglalja azt is, hogy a szemlélő (a gyakorló) egy meghatározott szempontrendszer alapján tekint már magára a problémára is.

Szintén általánosabb kérdésekkel foglalkozott a skót származású John McMaster, az angliai székhelyű International Initiative (a konferencia egyik támogató szervezete) elnöke. Az 1989-ben a gyermekek és fiatalok segítésére létrejött nemzetközi szervezet alapelveit fejtette ki („Golden Principles”), amelyek e fenti néven már ismertek a pozsonyi képzés hallgatói és oktatói előtt is. Ezek:

- A beavatkozó tevékenységet nem lehet csupán a gyermekre vagy fiatalra korlátozni, hanem ki kell terjeszteni a családjára és/vagy meghatározó közösségére is.
- A munkát pozitív alapállásból, lépésről lépésre haladva, realiztikusan kitűzött célok elérésével szükséges végezni.
- Hagyni kell, hogy a teendőket a gyermek vagy a szülő jelölje meg, ne akarja a szakember elvenni tőlük ezt a jogot, inkább velük, mint értük szükséges tevékenykedni.

- Csak olyan beavatkozásra/munkára kerüljön sor, amiről a család tud, amit ismer és meg tud érteni.
- A pozitívumok erősítése a fontos, nem pedig a hibák javítgatásának hangsúlyozása.
- El kell fogadni, hogy minden család egyedi és eltérő, tiszteletben kell tartani az őket mássá tevő sajátos kulturális, faji, etnikai és vallási hagyományait.

E fenti alapelvek lefektetését vagy húsz évvel megelőzve, de lényegét tekintve hasonló filozófiát követve kezdte meg tanácsadói tevékenységét a holland Maria Aarts, az azóta nemzetközileg is egyre népszerűbb „Marté meo” program egyik alapítója. A történetiségében is bemutatott kommunikációs program kezdetét az a momentum jelentette, amikor több mint két évtizeddel ezelőtt az autista gyermekekkel foglalkozó Mariát nem hagyta érintetlenül egy édesanya elejtett megjegyzése: „Bárcsak nekem is sikerülne olyan jó kapcsolatot kialakítani a kislányommal, mint maguknak, szakembereknek! „Ez adta a szülői kommunikációs programhoz a kiindulást: a szakmai tudást a laikusok számára is érthető módon és nyelven szükséges megfogalmazni, és így kell eljuttatni a problémák megoldásában legérintettebbekhez, a szülőkhöz. A program továbbfejlődését jelentette a videó megjelenése és terjedése. Az ezúton rögzített szülő-gyermek interakciót akár többször is vissza lehetett nézni, ami lehetőséget adott arra, hogy a pillanatot ne csak az átélés emlékeinek felidézésével, hanem az objektív külső megfigyelő szempontjából is nyomon lehessen követni. A most már nem csak autista gyerekek körében alkalmazott program lényege, hogy családokkal huzamosabb ideig együttműködve rendszeresen videóra veszik a viszonylagosan természetes családi kommunikációt, majd ezt követően a felvételek elemzésekor mindig a pozitívumok megbeszélésére kerül sor. A szülőben azt erősítik, hogy mennyiben tud jó apja-anyja lenni gyermekének, hogy egy-egy megnyilvánulás, viselkedés mivel járul hozzá a gyermek érzelmi, szellemi vagy mozgásos fejlődéséhez. A módszerrel, amely 3 hetes intenzív tréning és egy, ezt követő szupervíziós szakaszban sajátítható el, egyaránt élnek szociális munkások, család gondozók, családterapeuták, pszichológusok, pszichiáterek és pedagógusok, követői vannak Norvégiában, Svédországban, Nagy-Britanniában, Németországban és Izraelben.

A kanadai eredetű „ANCHOR projekt-módszer” is a videós felvételekre és azok elemzésére épít. A magyarul támogatást, biztonságot is jelentő ANCHOR betűszó az Addressing Needs of Children Through Observation and Response (a gyermekek szükségleteinek kielégítése megfigyelésekre építve) összevonásból keletkezett, filozófiai előzményei a gyermektanulmányozási mozgalomban gyökereznek. Célja a szülők segítése abban, hogy külső szakember segítségével nélkül, saját maguk is fel tudják ismerni a gyermekeik verbális és nonverbális üzenetei mögötti tényleges tartalmakat. Ennek módszere az, hogy a gyermekek csoportos helyzetben végzett tevékenységeit videóra rögzítik, amit aztán szüleik – szintén csoportot alkotva – a csoportvezető szakember segítségével elemeznek. Így az egyes gyermekek megfigyelése és szükségletei felismerésének segítése a két szinten zajló csoportdinamikai folyamatok (a gyermekcsoportban és a szülők csoportjában) megismerésével is kiegészül. A program eredeti kidolgozója Glen Dixon, de a konferencia résztvevőinek a pozsonyi Dagmar Kopcanová mutatta be, aki 1992. ősze óta két gyermekcsoportban, illetőleg szülők csoportjában dolgozik ennek szlovákiai adaptációján.

A kisgyermekes családoknak segítséget kínáló angliai gyökerű Home-Start önkéntes hálózat tevékenységének lényegét egyik elindítója és egyben a szervezet jelenlegi elnöke, Margaret Hamson mutatta be. A Home-Start frusztrált helyzetű vagy valamilyen más problémával küszködő, legalább egy, öt év alatti gyermeket nevelő családokban járul hozzá a hivatásos humánszolgáltatók munkájához. A szervezet célja, hogy a család rendelkezésére álló, esetenként hézagos vagy alig-alig létező természetes erőforrás-rendszert a barátságukat

felkínáló, valamint a barátoktól elvárható (nem anyagi természetű), önkéntesek által nyújtott segítséggel erősítse, pótolja, egészítse ki. Néhány tipikus helyzet, amikor segítségükre lehet számítani: pl. egyedülálló anyának a szülést követő depresszióval, a megváltozott életforma megszervezésével, a környezet esetleges előítéleteivel való megbirkózásban; három vagy annál is több óvodás korú gyermeket nevelő anyának a kisgyermek ellátásából, a szükségszerű bezártságból következős nyomás alóli felszabadításában, a rázúduló terhek leküzdésében; földrajzilag viszonylag elzárt helyen élő szülőknél segítség abban, hogy igénybe vehessék a gyermekük számára esetleg szükségessé vált, de nehezen megközelíthető városi szakellátást; saját hozzátartozókkal nem rendelkező (vagy velük kapcsolatot nem tartó), gyermekét/gyermekét egyedül nevelő szülőnek szülő és nagyszülő pótló szerepvállalása; újonnan odatelepülő (esetleg más etnikumú) családoknak segítség abban, hogy barátokat találjanak, kevésbé érezzék izoláltaknak magukat; frissen elvált vagy valami miatt hirtelen egyedül maradt szülőknél segítség abban, hogy az új élethelyzetben mihamarabb magukra találjanak stb. Az önkéntes segítő hálózat építésére jellemző, hogy egy-egy új helyi szervezet létrejöttéhez az adott körzet hivatásos segítő szervezeteinek kezdeményezését, de minimum egyetértését követően kerül csak sor. Egy-egy új önkéntesnek pedig tízhetes felkészítésen kell részt vennie ahhoz, hogy segítő tevékenységét megkezdhesse. A Home-Start mozgalom is követőkre akadt más országokban, így Németországban, Cipruson, Gibraltárban, Ausztráliában, Kanadában és Izraelben is. Sőt, mint ahogy erről minden résztvevő értesülhetett Margaret Harrison előadásából, a tavalyi évben Add tovább! elnevezéssel négy helyszínen (köztük Sátoraljaújhelyen és Kecskeméten) Magyarországon is útjára indult a mozgalom.

Szintén laikus segítőkre is támaszkodnak az írországi vándorló családokat segítő résztvállaló nevelés (Shared Rearing) projektben, amelyet Cíaram Roche mutatott be. Az ország lakosságának körülbelül 1 %-a él vándorlétmódot, ezek a családok átlagosan 8 gyermeket nevelnek. Írország mind a 27 megyéjében van már vándorlók háza, ahol szociális munkás is fogadja az éppen oda érkező, segítséget kérő rászorulókat. A Dublin körzetébe tartozó, a város környékén lévő házban a gyermekeknek nyújtott hagyományosabb segítségadási formák mellett (6 hónapos ideiglenes intézeti elhelyezés, középtávú – legfeljebb 2 évig tartó – intézeti elhelyezés, nevelőszülői gondoskodás, serdülők és fiatal felnőttek utógondozása) született meg a részt vállaló nevelési program. A projekt létrehozói tiszteletben tartják a vándorcsaládok életformáját és azt az értékrendet is, hogy a családokban mindig sok gyermek születik. Tisztelik a szülők gyermekszeretetét és jogukat is a gyermekek felneveléséhez. Természetesen felkészülnek arra az eshetőségre is, hogy a szülők esetenként valami miatt akadályozottakká válhatnak szülői szerepük betöltésében. Ezekre az alkalmakra keresnek a gyermekek átmeneti nevelését vállaló családokat. Olyanokat, akiknek a kultúrája nem idegen a befogadott gyermekek számára, akik el tudják fogadni a vándorlást, mint életformát (korábban esetleg maguk is vándoroltak), és akik a vándorútvonalak közelében élnek. Tehát olyan helyen, amit a természetes szülők gyakran és könnyen el tudnak érni, tehát ahol egy adott időszakra valóban arra nyílik lehetőség, hogy a gyermekek nevelésén és gondozásán egyidejűleg két család is osztozzék.

A gyermekotthoni nevelés fejlődéséről és átalakulásáról számolt be Theo Binnendijk Hollandiából. A II. világháborút követően nagy állami támogatás mellett sok magánintézet jött létre, de ennek sem tervezési, sem koordinálási, az intézetben dolgozókat tekintve pedig képzési alapjai sem voltak. A gyermekeket szinte csomagként küldözgették a nevelőszülő, az intézet és a család között, 1960-75. között változott az intézeti gondoskodásról kialakított filozófia: a várostól távol eső, erdős környezetben hoztak létre nagy intézeteket, amelyekben a

már a valamifajta képzettséggel is rendelkező nevelők autoriter fegyelmet igyekeztek fenntartani. A családokat ebben az időszakban sem tekintették nevelési partnernek. A hetvenes évek második felétől kezdve az intézeti nevelés mindenhatóságát hirdető gondolkodás fokozatosan a valós társadalmi és környezeti problémák felé fordult. Gondot fordítottak a fiatalok és családjaik kapcsolatának fenntartására és fejlesztésére, egyre inkább számítottak a családokra is, mint gyermekük neveléséért és fejlődéséért felelősökre. Az intézmények és az egy intézeten belül neveltek száma is jelentősen csökkent erre az időszakra. Az intézeti élet a családi életformát kezdte modellálni, sőt, új kezdeményezésként a családi tanácsadással kombinált napközbeni neveléssel, a félig bentlakásos intézeti neveléssel is próbálkoztak, amelyek szerint a gyermekek lényegében együtt maradhatnak természetes családjukkal. Ekkorra már alkalmazási követelményként általánossá vált a felsőfokú szakirányú végzettség. Jelenleg az intézetek többfunkcióssá válására törekszenek. A többfunkciós intézeti koncepció szerint egy-egy nevelési központ annak az érdekében, hogy a családok együtt maradhassanak, védőnőyszerűen végez prevenciót (egy-egy szociális munkás felelősségére egyidejűleg mindössze két családot bízva, hogy krízis esetén valóban a család rendelkezésére állhasson), nyújt ambuláns jelleggel igénybe vehető különböző szolgáltatásokat, napközi gondozást, nevelőszülői ellátást és intézeti nevelést. A többfunkciós intézet a működéséhez rendelkezésre álló anyagi erőket az öt tevékenységi területen belül szabadon használja fel, csoportosítja át, az éppen aktuális igények és szükségletek figyelembevételével. Theo Binnendijk egy ebben az irányban átalakuló, de még fejlesztési folyamat stádiuma alatt álló központ vezetője, így a koncepció ismertetésén túl tapasztalatokról még nem tudott beszámolni.

Az intézeten belüli nevelés egy alternatív módszerét ismertette a svéd Hans Knutagard. Az általa igazgatott Bagenben lévő intézmény a következmények pedagógiája (consequent pedagogic) filozófiáját valló szociálpedagógiai intézetként definiálja önmagát. Mint ilyen, nem egyedüli és egyetlen, ugyanis hosszú évek óta szoros kapcsolatban tevékenykednek együtt az azonos elvek mentén működő dániai, Jens Bay által vezetett, Dragörben lévő Traningskolan-nal. A nevelő és preventív feladatokat ellátó intézmény részben bentlakásos, de napi bejárással is igénybe lehet venni szolgáltatásait. Olyan 16-22 éves fiatalokkal foglalkozik, akik szociális helyzetük, korábbi előéletük (fiatalkori bűnelkövetés, drog stb.) miatt nem rendelkeznek szákmával, nem tudnak elhelyezkedni, esetleg beilleszkedési problémákkal küszködnek. A következmények pedagógiájának alapkategóriái az egymás kiegészítőinek tekintett szabadság és felelősség. Ennek értelmében minden neveltjük nagyfokú szabadsággal bír, de mindenkor vállalniuk kell tevékenységük önmagukra és társaikra vonatkozó következményeit. Három nevelési céljuk a felelősség és felelősségvállalás megtanulása; az együttműködés és a társas tevékenykedés megtanulása; valamint szakmatanulás. Nem dríllt vagy mechanikus büntetéseket alkalmaznak, hanem a nevelők és nevelték közösen állítanak fel szabályokat, amelyeknek következetes betartásáért mind a nevelők, mind a társak előtt felelősséget kell vállalni. A szakmatanulás alapjait mindennapi életük valós szükségletei kínálják, amelyeket pénzért tágabb körben, lakossági szolgáltatásként is végeznek (pl. vendéglátás, építőipar, erdészet, szolgáltatások a házon belül, ház körüli szolgáltatások, javító-szerelő tevékenység stb.).

Gier Dager az oslói OBU (Omsorgsstasjonen for bam og unge) munkatársaként utcai szociális munkásként dolgozik. A nem állami fenntartású szervezet jellegzetes munkamódszere a hálózatépítő beavatkozás (network intervention). Olyan 12-17 éves fiatalokkal dolgoznak, akik az iskolarendszertől való kiesés határán állnak, vagy súlyos családi konfliktusaik támadtak, esetleg bűnözők/drogosok társaságába keveredtek stb.

Klienskörük részben szülőktől, rokonoktól, iskolától, gyámhatóságtól, szociális munkástól érkező megkeresés alapján, részben utcai munkájuk „talált” eseteiből kerül ki. (Mindig párban dolgoznak, az utcán és az eset további folyamatában is.) Az utcai szociális munka természetéből következően itt is először a fiatalok kapcsolattartásra való hajlandóságának elérése, bizalmuk megnyerése a cél. Minderre kizárólag abban a közegben kerül sor, ahol a fiatalok élnek, mozognak – tehát egyelőre messze elkerülik a szervezet irodáit. Az OBU sajátos módszerére, a hálózatépítő beavatkozásra csak a kliens és a szociális munkások közötti megfelelő kapcsolat létrejötte után kerülhet sor. Lényege, hogy feltérképeznek valamennyi, a fiatal számára fontos családi és informális kapcsolatot, s a probléma definiálása érdekében a klienssel együtt, egy asztal köré ültetik (most már az irodában) mind e természetes erőforrást jelentő személyeket, mind a vele kapcsolatban álló és a probléma kialakulásában és/vagy megoldásában számításba jöhető szervezetek és intézmények képviselőit. Általában a nagy asztal körül a közvetlen család (szülők és testvérek), a fontosabb rokonok, a barátok, valamint az iskola, esetleg a rendőrség, a gyámhatóság, a családsegítő, az ifjúsági klub stb. képviselői ülnek. Ezt a beszélgetést nem a két utcai szociális munkás vezeti, hanem egy, az ügyben még nem érintett, tehát objektivitását könnyebben megőrizni tudó harmadik személy a szervezetből. Alap megközelítése, hogy valamennyi megjelent számára fontos a fiatal problémájának megoldása, mindenki felelősséget érez érte, és mindenki segíteni akar neki. A probléma definiálását követően egyszerre nem akarnak mindent megváltoztatni, de általában mindenki vállal feladatot a megoldás érdekében, természetesen maga az érintett is. Fontos, hogy ezek csak kis lépéseket jelentsenek a korábbi helyzet átalakításában, akkorákat, amelyek realiztikusak, valóban teljesíthetők is. Egy-egy eset során általában 2-3 alkalommal kerül sor ilyen, a kliens körüli összefogást elősegítő, a munkát továbblendítő találkozásra.

Cathy Taylor a skóciai University of Stirling szociális munkát kutató központjának tudományos munkatársa arról a kutatásról számolt be, amelyet szexuális erőszakot átélt gyermekek körében végeztek fél évvel, egy évvel azután, amikor már lezárt az esetet követő szociálismunkás beavatkozás is. Azt vizsgálták interjúikban, hogy a gyermekek valóban segítségként élték-e meg a segítséget. A beszámoló egyik fontos mondanója volt magának a szexuális erőszak fogalmának az értelmezése (széles skálán a szavakban elkövetett erőszaktól a tényleges fizikai aktusig). A szociális beavatkozásnak a kliens szempontjából értékelt hatékonysága megismerésén túl fontos tapasztalatot jelentett az, hogy már hat-hét éves gyermekek véleményére is adni lehet, rájuk is kiterjeszhető ez a Nyugaton az utóbbi időben egyre gyakrabban alkalmazott kutatási módszer.

A konferencia tapasztalatait áttekintve összességében elmondható, hogy a fiatal tanszék színvonalas és eredményes tanácskozást szervezett, amelyből még a nemzetközi szakmai találkozók szinte állandó résztvevői is sok újat menthettek (esetleg éppen saját hazájuk egy-egy újabb kezdeményezéséről hallhattak). A szervezési szempontból az első pillanatban tervszerűtlennek tűnő laza keretek lehetőséget adtak arra, hogy a viszonylag nagy létszámú résztvevői körben is tudtak improvizálni, de ez sohasem a véletlen, az ötletszerűségen alapult. Külön ki kell emelni, hogy elegendő számú, jó tolmács segítette a munkát, hiszen egy-egy nemzetközi tanácskozás sikere nagyon nagy részben rajtuk is áll. A tapasztalatok összegzésekor viszont mind a helyiek, mind a külföldi résztvevők megfogalmazták, hogy ha legközelebb ilyen találkozóra kerül sor, akkor a nyugati vendégek mellett legalább velük azonos arányban kellene meghívni a volt szocialista országok gyakorlatban, kutatásban és képzésben dolgozó szakembereit. Sok tapasztalatot lehet nyerni abból is, hogy viszonylag közös alapokról indulva és hasonló politikai múlttal rendelkezve, kik, milyen irányban találtak valamilyen problémára megoldást, vagy mely pontokon kerültek szembe akadályokkal. A

tervek szerint két év múlva szervezendő következő nemzetközi konferencián már remélhetőleg erre is sor kerülhet

Bognár Mária